فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال ششم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۵، ص ۱۹۲-۱۷۳

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۴۰۷

وجوه تمایز نهضت‌های انقلابی و گروه‌های افراطی در جهان اسلام

محمد جواد هراتی[۱]
دانشیار گروه معارف اسلامی دانشگاه بوعلی سینا (نویسنده مسئول)
بهزاد قاسمی [۲]
استادیار گروه ژئوپلتیک دانشگاه جامع امام حسین(ع)

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۷/۰۱ **تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۰۹/۲۶**

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

چکیده

شکل گیری جنبش‌های اسلامی و گروه‌های افراطی در جهان اسلام معاصر، سئولات مختلفی را پیرامون زمینه‌ها، اهداف و رویکردهای مرتبط با گروه‌ها و نهضت‌های اسلام گرا پیش و روی محققان علوم اجتماعی قرار داده است. با عنایت به تفاوت‌هایی که در میان گروه‌های افراطی و نهضت‌های اسلامی وجود دارد، تفاوت در شکل گیری آنها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. بر این اساس پژوهش حاضر در صدد پاسخ به این سئوال است که وجوه تمایز بسترهای شکل گیری حرکت‌های افراطی و نهضت انقلابی در جهان اسلام چیست؟ نگارندگان بر این باورند که مبانی فکری و بسترهای جامعه شناسی این دو باهم متفاوت بوده و با بهره گیری از شرایط محیطی در صدد تأسیس هویت سیاسی جدید بر پایه اصول اسلامی هستند. گروه‌های افراطی محصول بسترهای تاریخی – جغرافیایی و متأثر از شرایط سیاسی در جهان اسلام هستند در حالی که نهضت‌های انقلابی و جنبش‌های اصلاحی ناظر به مشکلات بیرونی و بویژه استعمار و همچنین مشکلات داخلی شکل گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که دو گروه افراطی و انقلابی علاوه بر پاسخ به مشکلات مشترک جوامع اسلامی، در تقابل دو گونه تفکر و رفتار سیاسی متفاوت قرار دارند. حرکت افراطی موجب گسترش منازعات در خاورمیانه و شکاف اجتماعی و اسلام هراسی شده در حالی‌که نهضت انقلابی بستر مناسبی برای تقویت اسلام سیاسی و همگرایی در جهان اسلام می‌گردد.

واژه‌های کلیدی: حرکت‌های افراطی، نهضت انقلابی، جهان اسلام، جنبش، بسترهای شکل گیری.

1. mjharaty@yahoo.com
2. ghasemi.b1981@gmail.com

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مقدمه

جنبش‌های اجتماعی و نهضت‌های انقلابی از یکسو و گروه‌های افراطی در جهان اسلام از سوی دیگر، از موضوعاتی هستند که در عرصه مطالعات اجتماعی توجه پژوهشگران را به خود جلب نموده‌اند. در این میان تحولات قرن بیستم و دهه آغازین قرن بیست و یکم در جهان اسلام که در قالب جنبش‌های اسلامی «گروه‌های افراطی» و «نهضت‌های انقلابی» پدید آمد، سوءلاتی را پیرامون ماهیت این تحولات و پیامدهایی که به دنبال خواهند داشت را مطرح نمود. موضوعی که در این میان اهمیت دارد وجوه تمایز حرکت‌های افراطی و نهضت‌های انقلابی و پیامدهای آن است.

باید در نظر داشت که جریان‌های سلفی با رویکردنوگرایی دینی در جهان اسلام رشد و گسترش پیدا کردند و رویکرد تحولی دارند، اما گروه‌های افراطی سلفی رویکرد تکفیری دارند و در جهان اسلام با تحریف همراه بوده‌اند. در این مقاله این بطور کلی دو گروه نوگرا «انقلابی» و افراطی «تکفیری» در مقایسه این پژوهش از اهمیت زیادی برخوردارند. نهضت انقلابی مشی تحولی داشته و در صد نظام سازی هستند؛ ولی گروه افراطی مشی تحریف و بازگشت به تفکر خلافت محوری را دنبال می‌کنند.

سلفی‌گری به عنوان نگرشی تأثیرگذار سیر تحولات تاریخی را طی نمود. سلفیه رادیکال در سیر تکاملی خود به مرحله‌ای رسیده که قادر به سازماندهی جوانان پیکارجو در قالب گروه‌های جهادی است و علاوه بر آموزش و تسلیح به روز آنان، موفق به تربیت فکری و اعتقادی آنان تا سرحد انتحار شده است. گام بعدی سلفیه فراهم کردن مقدمات برپایی حکومت یا خلافت اسلامی است.

گروه‌های تروریستی مانند «جبهه النصره» و «دولت اسلامی عراق و شام»(داعش) از جمله مصادیق و شاخصه‌های این گروه‌ها به شمار می‌آیند. لکن تفکیک این گروه‌ها از نهضت‌های انقلابی که در صدد بنیادگذاری نظام سیاسی جدید و مبارزه با استبداد داخلی و استکبار خارجی را سرلوحه کار خود قرار داده‌اند، ضرورت دارد. گروه‌های تکفیری به بهانه ایجاد خلافت بر اساس بازگشت به صدر اسلام و در عمل به جمود و قشری‌نگری دوره خوارج بازگشته‌اند و با منافع و قدرت‌های بزرگ همراهی می‌کنند. در واقع، افراط گرایی مفهوم مبهمی است که معانی داشتن ایدهای سیاسی تا نهایت افراطگرایی ممکن، بدون توجه به

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

پیامدهای تأسف بار، عملی نبودن، استدالال‌ها و احساسات مخالف، با هدف مقابله با مخالفان و حذف آنها؛ و عدم تحمل دیدگاههای دیگران نسبت به نظر خود و به کارگیری وسایلی برای تحقق اهداف سیاسی بدون توجه به استانداردهای رفتاری است(کرم زادی، ۱۳۹۵: ۱۱۶).

افراط از ظاهرگرایی، جهل بسیط، علاوه بر جهل مرکب و گزینش احساسات جای عقلانیت برمی‌آید. اعتدال به معنای میانه‌روی و به معنای جریان انقلاب است. انقلاب اساساً معنای اعتدالی و حدوسط دارد. از این‌رو می‌توان داعش، النصره و تکفیری‌ها را افراطی نامید زیرا ظاهر گرا و ضدعقل هستند. اما انقلاب دو ضد دارد؛ یک ضد آن افراط است و ضد دیگر آن تفریط است. در ادبیات نهضت انقلابی، مقاومت و انقلاب، به معنای اعتدال و میانه‌روی است. اما در مجموعه علمی غرب، غیر از مجموعه سیاسی، رسانه‌ای و ژورنالیستی آن، تنها در چارچوب هندسه زبانی آن، کلمات دو مفهومی هستند. استبداد یک مفهوم است، آزادی مفهومی دیگر است. به عبارت دیگر، در حالی که ادبیات نهضت انقلابی – اسلامی، ادبیات سه‌وجهی است که اعتدال حد وسط آن است.مقاله حاضر در تلاش است تا از رهگذر مطالعه تطبیقی وجوه تمایز نهضت‌های انقلاب از گروه‌های افراطی در جهان اسلام را بازشناسی نماید. از این رو توجه به برخی نظریه‌ها نظیر نظریه ساختار– کارگزار در تبیین علل شکل گیری و وجوه تمایز این گروه‌ها ضروری است که بدان خواهیم پرداخت.

چارچوب نظری

در تبیین پدیده‌های اجتماعی، نظریه‌های مختلف را به لحاظ تاکید بر عامل کارگزاری یا ارادی یا تاکید بر عوامل ساختاری می‌توان به چند دسته تقسیم کرد؛ نظریه ساختارمحور، نظریه کارگزار محور، و نظریه ساختار– کارگزار محور. نظریه‌های کارگزارمحور بر نقش افراد انسانی و ارادی در بوجود آمدن پدیده‌های اجتماعی تاکید می‌کنند(حقیقت، ۱۳۸۹: ۱). در حالی‌که ساختارگراها بر اولویت و اهمیت ساختارهای مختلف اجتماعی (ساختارهای اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی) در پدیدار شدن پدیده‌های اجتماعی اصرار دارند. براساس نظرگیدنز، لحظهٔ شروع تحلیل این تأثیر متقابل، لحظه‌ای است که ساختار و کارگزار در تعامل با یکدیگر قرار می‌گیرند(گیدنز، ۱۳۸۶: ۶۱). گیدنز در این تئوری با تلفیق دو سطح خرد

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

و کلان در تئوری پردازی تلاش کرده تا بینش تئوریک جامع‌تری را برای توصیف و تحلیل ساختارهای اجتماعی – سیاسی و نیز کردارهای عاملان اجتماعی در دوران جدید ارائه دهد. برخی برای تبیین پدیده‌های اجتماعی در چارچوب ساختار و کارگزار از تعامل گرایی استفاده می‌کنند؛ یعنی قوامبخشی متقابل ساختار و کارگزار همانگونه که در سطح جامعهٔ داخلی تعاملِ تکوینی بین ساختار و کارگزار وجود دارد، در سطح بین‌المللی نیز این قاعده برقرار است. جوامع انسانی مختلف با توجه به عمل و رفتار فطری یا غریزی هویت متعیّنی می‌یابند. این بازیگران اجتماعی اگرچه قبل از ورود به جامعه دارای هویت ذاتی هستند ولی در کنار هم جامعهٔ بین‌المللی را شکل می‌دهند که دارای مرتبه‌ای از وجودِ حقیقی است. به طوری که یک نظام اجتماعی درجهٔ دومی در قالبِ جامعهٔ بین‌المللی شکل می‌گیرد که از سهمی از عینیت برخوردار است. اما از آنجا که بازیگران بین‌المللی در وجود نظام یا جامعهٔ بین‌المللی مستحیل نمی‌شوند و این نظام وجود واحدی نمی‌یابد، دال بر اصالت و آزادی عمل آنان در عرصهٔ بین‌المللی می‌باشد(دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹٤: ۱۸۹).

آنچه که نگارندگان در این پژوهش به دنبال آن هستند(نوع انقلاب و یا فراطی) این است که برای شکل گیری هر پدیده اجتماعی از جمله، جنبش‌های سیاسی و اجتماعی، باید یک مجموعه شرایط و زمینه‌های شکل گیری و عللی و عوامل ایجادی وجود داشته باشد. شرایط و بسترهای شکل گیری را تحت عنوان مجموعه زمینه‌های ساختاری و عوامل و علل ایجادی که با استفاده از ظرفیت‌ها و بسترهای داخلی، کنش اجتماعی مورد نظر را در جامعه ایجاد و راهبری نماید، را تحت عنوان عوامل ارادی و کارگزاری مطرح کرده و تبیین می‌کنیم.

دو دیدگاه ساختارگرا و کارگزار محور تقلیل گرا بوده و شکل گیری جنبش‌های اجتماعی را به عوامل ساختاری یا کارگزاری فرو می‌کاهند. بنابراین بهتر است برای تبیین جنبش‌های اجتماعی هر دوی این پدیده‌ها را در کنار هم قرار داد. به این شکل که د رررویکرد ساختاری بسترها و زمینه سازهای جنبش‌های اجتماعی مطالعه می‌شود و در دیدگاه کارگزاری عامل اصلی اثرگزار بر ظهور عینی آن‌ها را توضیح می‌دهد. بنابراین در برریبب بررسی جنبش‌های اجتماعی ابتدا باید از منظر ساختاری بستر و زمینه‌های اجتماعی فعال در آستانه ظهور جنبش‌ها را مورد بررسی قرار داد؛ آنگاه به تاثیرات عوامل کارگزاری به عنوان عامل اصلی در بروز عینی پدیده پرداخت. لذا برای تبیین پدیده‌هایی مثل جنبش‌های انقلابی و افراطی، شورش،

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

منازعه و انقلابات سیاسی ابتدا باید با نگاهی ساختاری تمامی بسترها و زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و ... که گویای بستر شروع اعتراضات است، را مورد کنکاش و بررسی قرار داده و آنگاه با رویکردی اراده گرایانه یا کارگزار محور، عاملین ارادی یا کارگزاری که از این بستر و شرایط اجتماعی ایجاد شده استفاده کرده و پدیده را ایجاد می‌کنند مورد مداقه قرار داد. بر همین اساس در حوزه مسائل اجتماعی، ظهور و بروز هر جنبش اجتماعی نیازمند شرایط و زمینه‌های مناسب شکل گیری در آن محیط اجتماعی است. یعنی تا زمانیکه شرایط و زمینه‌های مساعد شکل گیری جنبش در بستر اجتماعی یک جامعه بوجود نیاید، هر چند که عوامل مختلف تأثیر گذار دیگر هم وجود داشته باشند، پدیده تکوین نیافته و به ظهور عینی خود نیز نخواهد رسید. در همین رابطه است که در حوزه ظهور و بروز جنبش‌های اجتماعی با یک مجموعه شرایط و زمینه‌های سیاسی و اجتماعی (ساختاری) برای شکل گیری پدیده روبرو هستیم که در کنار سایر عوامل دیگر، نقش مهمی در تکوین و شکل گیری و همچنین فرآیند امنیتی شدن جنبش‌های سیاسی و اجتماعی در جامعه دارند. این شرایط ساختای زمینه مساعد را برای اثرگذاری عوامل کارگزاری و یا ارادی تاثیرگذار بر ظهور جنبش‌های اجتماعی را فراهم می‌کنند. بر اساس مدلی که در زیر ارائه شده است، در شکل گیری یک جنبش اجتماعی در فضای اجتماعی، یک مجموعه شرایط و زمینه‌های ساختاری و چندین عامل بسیار مهم کارگزاری سهیم خواهند بود(کریم زاده، ١٣٩٤: ١٥).

در مجموع در تبیین جنبش‌های اجتماعی و گروههای انقلابی و افراطی دسته‌های مختلفی از نظریه‌ها به چشم می‌خورند. نظریه‌هایی که اراده گرا هستند و بر عامل و کارگزار تاکید دارند؛ نظریه‌هایی که سوژه را تحت تأثیر ساختار می‌دانند و نظریه‌هایی که به شکلی بین دو گرایش فرق جمع کرده‌اند. مشکل اراده گرایی ساده کردن مسئله و عدم توجه بهخ ساختارها و گفتمان‌هایی است که به سوژه جهت می‌دهند. ساختارگرایی نیز به جبر می‌انجامد. براساس کثرت گرایی روش شناختی به جای طرد و حذف دو سویه باید قوت‌ها را برجسته کرده و را سوم (تلفیق این دو) که متفکران زیادی همچون گیدنز، برایان فی، جسوپ و بسکار انتخاب کرده و پیموده‌اند را برگزید. این نظریه (تلفیقی ساختار و کارگزار) با تعالیم دینی سازگارتر به نظر می‌رسد(حقیقت، ١٣٨٩: ١٦٤).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

زمینه‌های شکل‌گیری و گسترش گروه‌های افراطی - تکفیری در جهان اسلام

در بررسی مفهوم افراط گفتنی است؛ افراط گرایی یعنی اقدامات خشونت آمیز و اقدام به رفتارهای تروریستی، در معنی و مفهوم تروریسم آمده که، «ترور مأخوذ از Terreur و به معنای قتل سیاسی به وسیله اسلحه در فارسی متداول شده است و تازیان معاصر إهراق را به جای ترور به کار می‌برند و این کلمه در فرانسه به معنای وحشت و خوف آمده و حکومت ترور هم اصول حکومت انقلابی است که پس از سقوط ژیروندن‌ها (از ۳۱ مه ۱۹۷۳ تا ۱۹۷٤م) در فرانسه مستقر گردید و اعدام‌های سیاسی فراوانی را متضمّن بود.»(دریان، ۱۳۸۲: ۳۲۸). در این لغت‌نامه، در تعریف تروریسم نیز آمده است: «اصل حکومت وحشت و فشار» اصول حکومتی که در فرانسه از ۱۷۹۳ تا ۱۷۹٤ م مستقر بود. در زبان فارسی، این کلمه به اصلی اطلاق می‌شود که در آن از قتل‌های سیاسی و ترور دفاع گردد.»(دهخدا، ۱۳٤۳: ٦۳۷). با مطالعه ریشه‌های فکری و سیاسی گروه‌های افراطی - تکفیری در جهان اسلام ، می‌توان استنباط نمود که این گروه‌ها در خلاء شکل نگرفته، بلکه شکل‌گیری آنها دارای ریشه‌های فکری است که از سده‌های نخست تاریخ اسلام تا عصر کنونی را در بر می‌گیرد. برخی از ویژگی‌های فکری این گروه‌ها همچون «نص گرایی افراطی و مخالفت با عقل گرایی»، «توجه نکردن به مقتضیات زمان»، «جستجوی اتوپیایی در گذشته»، «بی توجهی به مبانی فقهی»، «تکفیر گسترده دیگران»، «ظاهرگرایی و بی توجهی به عمق دین»، «ارائه تصویری خشن از دین»، «بدعت در دین» را می‌توان در اعمالی که مرتکب می‌شوند اشاره کرد. این گروه‌ها در جهان اسلام رویکرد تحریفی را دنبال کرده‌اند.

مبحث خارجی گری و تکفیر به مدت شش قرن، به این دلیل اینکه با اندیشه اسلامی همگون نبود، از میان رفت تا اینکه در قرن هفتم ه.ق بار دیگر توسط ابن تیمیه حرانی با احیای واژه‌های تکفیر و جهاد نمود تازه‌ای یافت. وی بعنوان پدر معنوی فعالان سنی رادیکال مدرن که همه متفکران رادیکال معاصر به او استناد می‌جویند. از ایدئولوگ‌های مکتب تکفیر بود که مسئله تکفیرگرایی را در آغاز دعوت خویش تئوریزه کرد و بسط داد و بعنوان اولین متأله مسلمانان بصورت منظم و منسجم به مسئله جهاد پرداخت و بخش بزرگی از کتاب السیاسیه و الشرعیه را به این موضوع اختصاص داد. با مرگ ابن تیمیه در قرن دوازدهم ه.ق برای اولین بار محمد بن عبدالوهاب این مفاهیم را وارد جریان فکری خو کرد و آنها را گسترش داد. او

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

با داشتن عقاید بنیادین مبارزه با شرک و مبارزه در راه استقرار توحید و یکتاپرستی، در رساله کشف الشبهات خویش بیش از ۲٤ بار مسلمانان غیر وهابی را مشرک و بیش از ۲۵ مرتبه آنان را کافر، مرتد، بت پرست و غیره معرفی کرد.(موثقی، ۱۳۷٤: ۱٦۱ – ۱٦۲).

مدتی بعد این جریان که در مبارزه با کافران نمود پیدا کرده بود به آلتی در دست متعصبان مذهبی تبدیل شد و رفته رفته بر جنبه‌های فرقه گرایی خود افزود و به شکل برجسته‌ای وارد مبارزه عقیدتی درون دینی شد که حاصل آن ظهور گروه‌های تکفیری – جهادی، طالبان، سپاه صحابه، القاعده و غیره بود. گروه‌هایی که در راه تحمیل اندیشه‌ها و ترویج برداشت‌های خارجی گری خود، با حربه‌های مشترک تکفیر و جهاد، دست به قتل عام مسلمانان زدند. در ادامه این خط سیر، امروزه در عراق پس از گذشت چندین سال از سقوط صدام حسین با اقدامات شاخه‌ای از القاعده، موسوم به جریان القاعده عراق مواجهه هستیم، که از آن به «دولت اسلامی شام وعراق» و اختصاراً «داعش» تعبیر می‌شود.(هزاوه ای، ۱۳۹۳: ۱۵۹)

در مطالعه و بررسی وجوه تمایز نهضت‌های انقلابی – اسلامی و گروههای افراطی – تکفیری تأثیر عوامل و دلایل همچنین زمینه‌های شکل گیری و گسترش افراط گرایی اشاره می‌شود.

۱– باورها و انگاره‌ها: در کنار وجود مفروضات مختلف به عنوان بستر شکل گیری و پرورش هویت‌ها، آگاهی شکل گرفته در تعامل با محیط و جامعه، در شکل دهی به رفتار بسیار تاثیرگذار است. به گونه‌ای که افراد از محیط اجتماعی ـ سیاسی اطراف نوعی طرح شناختی یا چارچوب ذهنی خاص در ذهن خود می‌سازند و این تصورات به جای واقعیات عینی و بیرونی، هویت و رفتار آها را تعیین می‌کنند؛ برای نمونه بدعت، جاهلیت، امت اسلامی هستند(آدمی و مرادی، ۱۳۹٤: ۵۱) که در بسیاری از باورها که در رفتار سیاسی این گروهها بروز می‌کند ریشه در عروبیت دارد. گروه‌های اسلامی افراطی تکفیری ممزوجی از ریشه عروبیت، اسلامیت و مدرنیته است که نتوانسته به یک ثبات و انسجام پایدار برسد.

۲– جغرافیا و ماهیت سرزمینی: در مطالعه تأثیر جغرافیا و زیست بوم در فعالیت گروه‌های افراطی باید به خلأ قدرت سیاسی و نظامی در مناطق پیرامونی و وجود برخی سرزمین‌های خالی از سکنه یا کم جمعیت، جغرافیای بسیار مناسبی برای شکل‌گیری اولیه داعش به شمار می‌روند. اجتماعات ساکن در چنین مناطقی عمدتاً قبایل و عشایری هستند که از دولت

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی –پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

مرکزی گریزان و در قبال دریافت اندک حمایت مالی، تسلیحاتی و غیره خارجی، مشتاق میزبانی از گروه‌های مسلح می‌باشند می‌تواند فعالیت خود را شروع کنند در عراق و سوریه نیز بسیاری از سرزمین‌های خالی از سکنه را در تصر ف دارند(قاسمی، ۱۳۹٤: ۱۷۵). یکی از معضالت مهم جوامع منطقه درگیر با افراط گرایی، گسیختگی و قطب بندی جامعه مانند شکاف شهری- روستایی، مرکز- پیرامون، شکاف قومی یا منطقه‌ای، ناحیه‌ای است(کوهکن و باقری، ۱۳۹٤: ۱۹۰).

عشایر و قبایل به عنوان بستر اجتماعی گروه‌های افراطی: در بررسی نقش عشایر و قبایل به عنوان عناصر اثر گذار باید گفت، وقتی بغدادی به فکر فتح یک شهر یا منطقه جدید می‌افتد، نیروهای خود را با لباس مبدل و ظاهر قابل قبول به آن مناطق فرستاده و آنها نیز در خانه‌های امن منتظر فرمان می‌مانند. سپس آنها در همان مناطق برای بیعت با سران عشایر وارد مذاکره می‌شوند. اگر سران عشایر حاضر به بیعت شوند، چند تن از مهره‌های معتمد داعش در کنار آنها می‌مانند و هدایت عشایر را برعهده می‌گیرند و استاندار یا فرماندار (والی) شهر را از میان آنها انتخاب می‌کنند.اگر هم برخی از سران عشایر منطقه حاضر به بیعت و همکاری نشوند، با استفاده از همان عملیات مخفیانه آماده‌سازی، فشارهای خاصی را بر آنان وارد می‌کنند. داعش هم‌چنین اهمیت ویژه‌ای به فتح مناطقی می‌دهد که دارای منابع انرژی باشند و فتح مناطق نفتی از اولویت‌های این گروه به شمار می‌آید.در واقع برخلاف آنچه تصور می‌شود بغدادی و گروه تحت رهبری او، تحت رهبری داعش در حملات و درگیری‌های خود تنها نیستند و بسیاری از عشایر و گروه‌های مردمی نیز از آنها حمایت می‌کنند. معمولاً در هر منطقه‌ای که توسط داعش فتح می‌شود نانوایی‌ها، نان رایگان به مردم می‌دهند و داعش تأثیر مثبت این اقدام را در بسیاری از مناطق سوریه (از جمله در رقه) تجربه کرده است. از جمله مشهورترین قبایلی که در الانبار و صلاح‌الدین با داعش همراهی دارند- یا دست‌کم در قبال اقدامات داعش سکوت پیشه کرده‌اند- الدلیم و الجبور[1] هستند؛ البته در برخی مناطق مثل دیاله عشایر جبور همراهی بیشتری با داعش دارند ولی در منطقه‌ای نظیر ضلوعیه در صلاح‌الدین علیه داعش (و به سود نظام سیاسی عراق) وارد نبرد شده‌اند. عشیره النداء در دیالی نیز به

۱. عشایر دلیم بین فلوجه و قائم زندگی می‌کنند. بسیاری از آنها در حالت بدوی بوده و تا تکریت نیز گسترش دارند. از نظر نفوذ نیز بسیار بانفوذند. عشایر الجبور بین سامرا و موصل و در جنوب سامرا در دو طرف رود دجله گسترش یافته‌اند.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

رغم اختلافات با داعش، تسلیم تهدید و ارعاب داعش شده و در واقع با داعش همراه شده است(قاسمی، ۱۳۹٤: ۱۷۹).

نداشتن رویکرد دولت سازی: افراط گرایی و بنیادگرایی اسلامی پدیدهٔ دینی منحصر به فردی نیست و شباهت‌های زیادی با جنبش اعتراضی آمریکایی دارد. شباهت‌هایی مانند رد مدرنیته و سکوالریسم و انتقاد از هم مسلک‌هایی که فاسدکنندگان سنت و آلت دست کافران نامیده می‌شوند. افراط‌گرایی اسلامی که از دل بنیادگرایی اسلامی بیرون آمده اشکال دموکراتیک و سکولار دولت را که توسط غربی‌ها به کار گرفته شده‌اند را رد می‌کند. این مخالفت‌ها به وسیله ایدئولوگ‌های جنبش بر مبنای مفهوم یگانگی خداوند «توحید» بیان شده است. آن‌ها معتقد به حاکمیت انحصاری قوانین الهی به عنوان تنها شکل مشروع حکومت بوده و حاکمیت دولتها را قبول ندارند. مهم‌ترین آنها القاعده و جنبش‌های وابسته به آنها است(کرم زادی، ۱۳۹۵: ۱۱۵). در اندیشه نهضت‌های انقلابی جنبش و نهضت با رویکرد انقلابی در نهایت به تأسیس نظام سیاسی منجر خواهد شد در حالیکه در افراط گرایی با رویکرد خشونت و عملیات روانی به تأسیس نظام سیاسی منجر نخواهد شد .

تحقیر اجتماعی و شکل گیری گروه‌های افراطی: پس از سقوط امپراتوری عثمانی و تنزل جایگاه اجتماعی و فرهنگی مسلمانان موجب سرزنش و تحقیر بسیاری از رهبران و گروه‌های اسلامی شد. به خصوص پس از پیروزی انقلاب اسلامی و موفقیت گفتمان شیعی نوعی رقابت برای برخی از گروه‌های اسلامی شد. در بررسی و تحلیل جامعه‌شناختی باید التهابات و تنش‌های اجتماعی کنونی در جهان اسلام توسط گروه‌های تکفیری به خصوص داعش را در تحقیر اجتماعی تحلیل کرد(قاسمی، ۱۳۹٤: ۱۷٦). پژوهش‌های متعددی که در سالهای اخیر درباره بنیادگرایی اسلامی به نگارش درآمده است، نشان از اهمیت و رشد این پدیده را دارد. در این میان می‌توان به عوامل داخلی مانند ناکارآمدی حکومتهای دولت ـ ملتمدار، فساد اقتصادی و باندبازی، فاصله طبقاتی اشاره کرد و از عوامل خارجی می‌توان به تغییرات بین المللی، ورود مدرنیته به کشورهای اسالمی، اهمیت یافتن مناطق خاورمیانه از نظر بین المللی که مهد رشد بنیادگرایی اسلامی است، اشاره کرد. یکی از عوامل مهم و در عین حال سیاسی، روانشناختی بحران هویت و بازگشت به هویت اسلامی بنیادین از منظر بنیادگرایان است(نبوی و دیگران، ۱۳۹٤: ۲٤).

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

در حقیقت افراط‌گرایی به مسأله‌ای راهبردی جهان اسلام بدل شده است که ارزش‌های اسلامی را در جهان مورد تهدید قرار داده و وجهه بین‌المللی جهان اسلام را خدشه‌دار کرده است. درست است که هر زمانی تحت یک عنوان خاص مانند افراط‌گرایی رادیکالیزم و حالا هم داعش نامیده می‌شود، اما به نظر می‌رسد که منشأ اصلی آن (افراط‌گرایی)، ساختاری باشد. لذا در قالب ساختاری می‌توان سه مؤلفه برای آن تعریف کرد. اول: ساختار دینی اعم از اهل تسنن و شیعه؛ دوم :ساختار سیاسی که در قدرت معنا می‌یابد.سوم: ساختار اجتماعی مانند القاعده که در ساختاری اجتماعی شکل گرفته است.

بنابراین که افراط‌گرایی از جنبه‌های گوناگونی قابل بررسی است. برای مطالعه افراط‌گرایی، ابتدا باید حوزه‌هایی را که می‌تواند افراط‌گرایی در آن اتفاق بیفتد، مورد اشاره قرار داد.

از دیگر تفاوتهای نهضت‌های انقلابی و گروههای تکفیری در «ساختار رهبری» است. رهبران افراط گرا تجسم «هموپولیتیکس[1]» یا همان جوینده قدرتی هستند که «لاسول» معرفی می‌کند. یعنی فردی یک نیاز شخصی را با هدفی عمومی تعویض و این عمل را به صلاح عموم تعبیر می‌کند(Lasswell: Viking,196). این درحالی است که رهبران نهضت‌های انقلابی به دنبال رفع مشکلات اجتماعی بوده و توجه چندانی به خود نداشته اندبلکه اصلاح امور جامعه در رأس عقاید آنان قرار دارد.

زمینه‌های شکل‌گیری و گسترش نهضت‌های انقلابی - اسلامی در جهان اسلام

در گستره تاریخی جهان اسلام و به خصوص در فرهنگ و تمدن اسلامی، بعد از یک دوره شکوفایی و پیشرفت در بلد اسلامی تا قرن چهارم هجری، دوره ضعف وانحطاط تمدن اسلامی آغاز شد. در بررسی علت شناسی انحطاط و عقب‌ماندگی مسلمین مطالعات نظری و اقدامات عملی در قالب نهضت و جنبش‌های اسلامی شکل گرفت. حدود دو قرن پیش،

۱. لازم به توضیح هست که، اصطلاح «hemo politics» در متن لاتین «لاسول Lasswell» برای گروه افراط‌گرایی بکار رفته است. این واژه همگنی و همخونی معنی می‌شود. بر این اساس مستفاد می‌شود آنچه گروه تکفیری داعش در اندیشه خود (بصورت خیالی و توهمی) تصور می‌کند را به سطح جامعه جهان اسلام نیز تعمیم می‌دهد. هدف داعش از این اقدام همراه کردن مردم و جامعه با خود بوده تا از این طریق قدرت سیاسی و قلمرو جغرافیایی خود را گسترش دهد.
(هموپولیتکس در معنی و مفهوم در تقابل همذات پنداری قرار دارد؛ همذات پندار خود را عین دیگری می‌پندارد. در حالی که در اینجا داعش علاقمند هست دیگران مثل این گروه شوند).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

روندی مطرح شد که «تجدید حیات تمدن اسلامی» نام گرفت. سید جمال‌الدین اسدآبادی پرچمدار تجدید حیات تمدن اسلامی بود. پس از وی، متفکران زیادی این موضوع را مطرح کردند. تجدید حیات تمدن اسلامی در مذهب تشیع و فرق مذهبی سنی مقارن و مشترک بوده است؛ اما یک تفاوت ماهوی بین تشیع و تسنن وجود داشت. اهل تسنن معتقدند تئوری خلافت پیاده شده است؛ اما مدعی‌اند تئوری خلافت بعدها تحریف شده است. اهل تشیع اصل خلافت را از سقیفه تحریف شده می‌دانند. امروزه در مطالعات و پژوهش‌های اندیشمندان و مورخین آمده است که اشکالاتی در تئوری‌ها و نظریه اهل سنت وجود دارد. شیعه معتقد بوده است تئوری امامت و ولایت پیاده نشده و در صدد تأسیس و شکل گیری نظام سیاسی بر اساس نظریه فقهی شیعه بوده است و در قرن بیستم با تحول در رویکرد سیاسی تشیع در جهان اسلام موفق به تشکیل نظام سیاسی در ایران به رهبری امام خمینی(ره) شده است. با توجه به جایگاه خاص مرجعیت دینی در اندیشه سیاسی شیعه در بسیاری از تحولات اجتماعی- سیاسی در ایران معاصر از جنبش تنباکو و مشروطیت گرفته تا انقلاب اسلامی به نوعی نقش مرجعیت در آن مشهود است و با عنایت به اینکه در نگرش شیعه مرجع به عنوان نائب عام امام معصوم(ع) به حساب می‌آید، پیروی از او به عنوان یک واجب دینی به شمار آمده و نقش موثری در نهضت انقلابی ایران داشت.(هراتی، ۱۳۹۵: ۱۱۷). امام خمینی(ره) با استفاده از این پایگاه اجتماعی موفق به رهبری و پیشبرد انقلاب در ایران شد و این در حالی است که موضوع رهبری در دیگر کشورهای جهان اسلام با مشکلاتی روبرو است. اینکه چه کسی و بر اساس چه معیاری می‌باید رهبری را بر عهده داشته باشد و ساختار نظام سیاسی به چه شکی می‌باید باشد، از موضوعات بحث برانگیز در جهان اهل سنت است. برخی معتقد به تئوری خلافت و احیاء آن بودند و برخی دیگر به تلفیق اندیشه مدرن اندیشه اسلامی اعتقاد داشتند.(هراتی،۱۳۹۱: ۲۵۲-۲۲۳) برای مثال علی عبدالرازق مصری معتقد بود که باید تئوری خلافت را کنار گذاشت. این گروه به دنبال اصلاح و تجدید حیات هستند. البته اغلب نهضت‌های دینی و سیاسی به دنبال اصلاح و تجدید حیات هستند و به دنبال تأسیس و ایجاد نظام جدید نبوده‌اند. همه این نهضت و جنبش‌ها جریان بازنگری محسوب می‌شوند.

این در حالی است که امروزه گروهی به دنبال تأسیس هستند، یعنی در اندیشه سلفی بازسازی یا همان بازگشت به سلف شامل گروه‌های تکفیری، افراط‌گرا مثل وهابیت و داعش

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

می‌شود. آن‌هایی که در فضای بازسازی قرار می‌گیرند در مقابل نوسازی هستند. به سخنی دیگر در جریان نوسازی به دنبال اصلاح از طریق کنترل و مدیریت هستند؛ ولی در بازسازی مدیریت کنترل شده نیست و بصورت افراطی شکل می‌گیرد.

سلف و سلفی‌گری یعنی اعم از بازنگری و بازگشت، یعنی بازگشتی که معتقد به اصول اسلام هستند و بر این باور است که یک اصل داریم و باید به آن اصول برگردیم و موضوعات دیگر اشتراکات محسوب می‌شوند. رویکرد شیعه اصلاح در امت است. در حالی که دیگر رویکردها به دنبال اصلاح ساختار است. همانگونه که اشاره شد، جریان اصلاحی اهل سنت شامل دو جریان بازسازی و نوسازی می‌شود. بازسازی در رویکرد سلفی به دنبال افراط‌گرایی و تکفیر است که وهابی‌ت نمایندگی آنها را بر عهده دارند. جریان بازسازی ریشه در فقه حنبلی دارد، هرچند ماهیت فکری و سیاسی فرق اربعه اهل سنت یعنی حنفی، شافعی، مالکی و حنبلی با اندیشه‌های افراطی تکفیری فاصله دارد؛ ولی به طور کلی در میان فرق اربعه مبانی سه فرقه با حنبلی‌ها نیز تفاوت اساسی دارد. گروه‌های سلفی افراطی از مشرب فکری احمد حنبل استفاده زیادی نسبت به سایر فرق داشته‌اند.

در رویکرد سلفی‌نوگرا افرادی مثل سید جمال الدین اسدآبادی، محمد عبده و بعدها دنباله این مشرب رشید رضا به دنبال نوسازی هستند، رشیدرضا معتقد است بیعت همان انتخابات امروزی است مجلس امروز همان شورای حل و عقد است. در گذشته امر به معروف و نهی از منکر بوده که امروزه مشارکت سیاسی همان است که اخوانی‌ها این را به روز می‌کنند. ولی سلفی افراطی با رویکرد بازسازی‌ها به دنبال تأسیس هستند.

اوج این نوگرایی را در جنبش‌ها و نهضت‌های مردمی در سال ۲۰۱۱ بوده است. افراط‌گرایی نیز در صدر اسلام با اشکال مختلفی ظاهر شده است. درباره نهضت و جنبش لازم به توضیح است که؛ در فرهنگ علوم سیاسی، جنبش این گونه تعریف شده است: «جنبش، حرکت یا رفتار گروهیِ نسبتاً منظم و بادوام، برای رسیدن به هدف اجتماعی ـ سیاسی معیّن و بر اساس نقشه معیّن است که می‌تواند انقلابی یا اصلاحی باشد.»(آقا بخشی، ۱۳۷۹: ۳٦۹). به عبارت دیگر، جنبش متفاوت از رفتارهای طبیعی، بروکراسی و شورش‌ها در جامعه ایجاد می‌شود و باید دارای شرایط خاصی باشد تا بتوان نام جنبش را بر آن نهاد(قاسمی، ۱۳۹٤: ۵). نهضت یعنی یک حرکت مردمی و مقاومت در برابر استبداد و استعمار هست؛ و نهضت اسلامی

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

سه ویژگی برای نهضت‌های اسلامی بیان می‌کند: اول: همه نهضت‌های اسلامی حرکت خود را حرکت اسلامی می‌دانند؛ دوم: همه نهضت‌ها خواهان ایجاد دولت اسلامی(نظام سیاسی) هستند که قابل انطباق با شرایع دینی باشد؛ سوم: این نهضت‌ها ساختار جنبشی خود را به گونه‌ایی ایجاد کرده و متحول می‌کنند که به اکثر اهداف یا همه آن دست یابند(200: 1994Roy,). جنبش‌های اجتماعی اسلامی از چهار ویژگی[1] اساسی جنبش‌های اجتماعی برخوردارند، با این تفاوت که صبغه اسلامی دارند. همچنین هر جنبش اجتماعی اسلامی همانند دیگر جنبش‌ها، قابلیت تبدیل شدن به به یک نظام سیاسی کارآمد را دارد. به گفته کارشناسان «برای موفقیت در فرایند نظام‌سازی و تثبیت یک نظام سیاسی قدرتمند باید گفت: یک جنبش باید این فرایند را در زمان معین خود طی کند، به بلوغ برسد و با یک حالت تحریکی به نظام سیاسی تبدیل نشود، چون یکباره فرو می‌ریزد.»(hegazy, ۲۰۰۲: ۵۸۲ نقل از مددی ،۱۳۹٤)

در جنبش‌های اجتماعی اسلامی، وجود گفتمان مبتنی بر مبانی نظام اسلامی از اهمیت برخوردار است. جنبش اجتماعی را زمانی می‌توان اسلامی نامید که گفتمان اسلامیت در آن عمومیت یافته و این گفتمان موجد حرکت شده باشد.

نهضت‌های انقلابی و جنبش مقاومت در جهان اسلام و اندیشه اسلام‌گرایانه نهضت‌های انقلابی اسلامی سیر تحولی داشته‌اند. اسلام در حوزه نهضت و جنبش، به مراتب انقلابی‌تر بوده است که هم تجربه قیام دوران اولیه اسلامی را دارد و هم دوران معاصر را، در اینجا بیشتر دوران معاصر مورد بررسی است و از چنین اسلام با عنوان معروف آن، «اسلام‌گرایی»، یاد می‌شودکه به معنای اسلام سیاسی است که برای اداره جامعه و به دست گرفتن قدرت برنامه دارد. از این مفهوم با عنوان «اصل‌گرایی» به عنوان معادلی منطقی‌تر در برابر «بنیادگرایی» که معرف خشونت بیشتر است، یاد کرده، اما «اسلام‌گرایی» اکنون واژه‌ای است که به مراتب از اصل‌گرایی معروف‌تر است و در ضمن بار منفی بنیادگرایی را ندارد(عنایت، ۱۳۷۲: ٦۲). نهضت‌های اسلامی مانند همه نهضت‌های آزادی‌بخش و انقلابی هم معطوف به رفع مشکلات داخلی جامعه و کشور بوده‌اند و هم مسائل و مشکلات خارجی آن؛ با این قید که

۱. اولین ویژگی، بروز یک نارضایتی جدید و فراگیر دومین ویژگی، برخورداری آن جنبش از یک گفتمان غالب و مسلط است مرحله سوم سازماندهی، انسجام و رهبری برخوردار باشد. در نهایت باید از فضای سیاسی مناسب برای بروز و ظهور برخوردار باشد؛ در صورتی که نظام حاکم اجازه فعالیت به یک جنبش اجتماعی را ندهد و یا آن را به شدت سرکوب کند، نمی‌تواند اعتراض خود را علنی کند.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

این نهضت‌ها در پی اسلامی کردن فضای سیاسی هستند و آزادی‌بخشی از دست استعمار و... تنها بخشی از مأموریت آنهاست.

در مطالعه و بررسی وجوه تمایز نهضت‌های انقلابی –اسلامی و گروههای افراطی تکفیری تأثیر عوامل و دلایل همچنین زمینه‌های شکل گیری و گسترش افراط گرایی اشاره می‌شود.

۱- اسلام‌گرایی: بین دو جنگ جهانی اول و دوم احزاب اسلام‌گرایی در کشورهای اسلامی به وجود آمد که با دو رقیب بزرگ روبه رو بودند. یکی ملوک خاندان سلطنتی کشور خود و دیگری، وجود احزاب سکولار و روشنفکر متأثر از غرب که به نوعی از جمایت غرب و حاکمیت وقت برخوردار بودند. فعالیت‌های متشکل و منسجم جوانان و تحصیل‌کردگان برای کشف راه‌حل، دوباره آنها را به اسلام فراخوانده آنها معتقد بودند اسلام نظامی است که آزادی و برابری را تضمین می‌کند. برای همگان رفاه و عدالت به وجود می‌آورد و الهام‌بخش روح برادری و اخلاق اجتماعی است(عنایت، ۱۳۶۳: ۸۸). به نظر می‌رسد، رویکرد جنبش‌های اسلام‌گرایی از آموزه‌های اصیل اسلامی است. احساس ناسیونالیستی ندارد؛ هرگاه حرکتی واقعی و مردمی با شرکت توده‌های مردم آغاز شد و شعاع آن از محدوده نخبگان تحصیلکرده فراتر رفت، بیش از آنکه جنبش ناسیونالیستی یا اقتصادی برخود بگیرد، به صورت اسلامی تجلی کرده است(توکلی، ۱۳۸۸: ۱۲).

۲- موضوع غرب و فرهنگ غربی: حمله استعماری اروپا به شرق اسلام سهمی در پیدایش جریان بزرگی داشت که در سراسر جهان اسلام به ویژه در مصر، خاورمیانه پدیدار شد. پذیرش تمدن غرب به عنوان تمدنی جدید که برتری خود را اثبات کرده و تمدن شرق را شکست داده است. این دیدگاه تنها راه رسیدن به دستاوردهای تمدن غرب را پذیرش تمام ابزار اعم از ماده و روح تمدن غرب می‌دانست. براساس این دیدگاه، اگر تمدن غرب دشمنی کینه‌توز باشد، بی‌شک به سوی اضمحلال و نابودی می‌رود. لیبرالیسم مصری، فروپاشی خلافت عثمانی و گسترش غرب‌گرایی در چارچوب طرح‌های غرب‌گرایانه را مغتنم شمرد و تبلیغات خود را با انتشار چند کتاب و نشریه آغاز کرد(حلبی، ۱۳۷۱: ۳۲). تمدن جدید غرب در سه سده توانست قدرت علمی، اقتصادی، نظامی و تکنولوژیک خود را از مرزهای اروپا فراتر ببرد، دریاها، اقیانوس‌ها و قاره‌ها را طی کند و برای کشف سرزمین جدید، به منظور

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی –پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

تأمین منابع اولیه تولید و بازار فروش کالاهایش کشورگشایی کند.

بنابراین، شرایط زمانه و چاره‌اندیشی برای این اوضاع دردناک و آشفته، حسن البنا را بر آن داشت که جمعیت اخوان‌المسلمین را تأسیس کند. جمعیت اخوان از همان روزهای نخست با تشکیل سازمان‌های خاصی به نام «گروه‌های سیار» (جواله) و «گروه‌های ضربت» (کتائب) تمایل خود را برای برنامه و عمل آشکار کرد. هدف این گروه‌ها متشکل کردن اخلاص و وفاداری اعضای جمعیت و فراهم ساختن وسایلی برای تحقق آرزوهای آنان بود(عنایت، ۱۳۵۲: ۸۷).

٤- سیاسی بودن نهضت‌های انقلابی: از دیگر مشخصه‌های اصلی نهضت‌های انقلابی که در دیدگاه‌های امام خمینی(ره) هم وجود دارد، سیاسی بودن اسلام است. امام (ره) در این زمینه می‌فرمایند:«اسلام تمامش سیاست است و سیاست مدن از اسلام سرچشمه می‌گیرد» (صحیفه نور،ج۱۹: ٦٥). در نهضت‌های انقلابی و جنبش‌های جهان اسلام ریشه و بستر سیاسی دارد در نتیجه، جدایی دین از سیاست موضوعیت ندارد؛ زیرا جدایی دین از سیاست نوعی بدعت است و برآمده از آموزه‌های قران و سیره پیامبر و ائمه نیست(فوزی، ۱۳۸۸: ۱۰٦-۹۸). برخی معتقدند در گفتمان اسلام سیاسی، دین فقط یک اعتقاد نیست بلکه ابعادی فراگیر دارد و تمامی عرصه زندگی بشر را در بر می‌گیرد(بهروز لک، ۱۳۸٦: ۳۹). مثلاً برخی از گزاره‌های اسلام سیاسی مانند «اعتقاد به جداناپذیری دین از سیاست»، « اعتقاد به تشکیل دولت مدرن بر اساس اسلام»، « اعتقاد به استعمار غرب عامل عقب‌ماندگی مسلمانان»، «نارضایتی از سیاست‌های استبدادی حاکم» و مباحث دیگر می‌باشد(روا، ۱۳۷۸: ۲۳).

۵- مقاومت محوری: هدف نهضت‌های اسلامی در مفهوم مقاومت نیز هست، از مهمترین عوامل شکل‌گیریِ تدریجی مقاومت این بود که نیروهای حاکم در جوامع شرقی توانایی دفاع از کشور را در برابر قدرت‌های امپریالیستی نداشتند یا در اساس با آنان همدست شده بودند. در چنین وضعی که کشور بی‌دفاع بود، این هسته‌های مقاومت در مجموعه‌های پیچیده‌تری سازمان یافتند و به جریان مقاومت ملی و اسلامی در این جوامع شکل دادند. به طور طبیعی، پیشرفت‌هایی از این دست، در کشورهایی شتاب چشم‌گیر داشت.(فیضی،۱۳۹۱) این اندیشه مقاومت و نهضت در بسیاری از نهضت‌های اسلامی و حتی در جنبش‌های غیر اسلامی مسیحیت، یهودیت و ادیان غیر ابراهیمی نیز وجود داشته؛ ولی ماهیت نهضت متفاوت از

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

نهضت و مقاومت اسلام و تشیع بود که این نهضت در سایر نهضت‌های اسلامی نیز تأثیر گذار بوده است که با بسیاری همگرا و با برخی از گروه‌ها که داعیه اسلامی دارند و یا از عنوان اسلامی به عنوان ابزاری در راستای منافع نهضت‌های اسلامی – انقلابی استفاده می‌شود و روح مبارزه با دولت‌های فاسد را در میان کشورهای اسلامی زنده ساخت.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

نتیجه

در بحث از وجوه تمایز نهضت‌ها انقلابی و گروه‌های افراطی در جهان اسلام می‌توان گفت که در نهضت‌های انقلابی رویکرد اصلاحی دارند و در صدد شکل دهی به قدرت سیاسی هستند. نمونه آن اخوان المسلمین در مصر بود. اما گروه‌های افراطی بخصوص جریان افراطی داعش با مصادره گفتمان نهضت‌های اصیل انقلابی و با ارائه الگوی خلافت اسلامی در صدد مقابله با نهضت‌های انقلابی نیز به شمار می‌آیند.

مطالعه و مقایسه نهضت‌های انقلابی با گروه‌های افراطی نشان می‌دهد که گروه‌های افراطی مثل القاعده و داعش ریشه در جریان‌های مذهبی گذشته در تاریخ اسلام دارد. روحیه‌ها، روش‌ها و عقاید آن چیز جدید و بی‌سابقه نیست. تنها تفاوت جریان و گروه‌های تکفیری در وضعیت و موقعیت جغرافیایی، اجتماعی و سیاسی است. آن‌ها برخلاف جریان‌های قبلی، داعیه حکومت‌داری و احیا خلافت است. در حال حاضر نیز در سطح جهان اسلام و گستره قلمروی اسلامی این نوع روحیه‌ها، بینش‌ها و خط و مشی‌ها که آکنده از جزمیت و جمود، قشری‌نگری و سطحی‌نگری و جزئی و فرعی نگری است، به شدت رایج شده است. این در حالی است که نهضت‌های انقلابی دارای رویکردهای نوینی هستند. جدول زیر نمایانگر تفاوت نهضت‌های انقلابی و گروه‌های افراطی است.

مبانی نهضت‌های انقلابی	مبانی گروههای افراطی	اشتراک و تمایز مفهومی
وحدت گرا و همگرایی	وحدت ستیزی و قشریت‌طلبی	تمایز اندیشه
تفسیر گرایی	و تفسیرستیزی (تنزیل بلاتاویل)	تمایز فکری
مقاومت محوری(شهادت طلبانه)	جهاد و انتحار	برداشت نادرست از مفهوم شهادت و مقاومت
جامعیت (محوریت عدالت)	خلافت گرایی	برداشت نادرست از مفهوم حکومت
امت گرایی	بدویت گرایی	تمایز در مفهوم جمعیت در حکومت
هویت گرایی اسلامی و انسجام	بحران هویت و شکاف	تمایز فکری
مردم‌سالاری (با محوریت حمایت از مظلومین، محرومین و نهضت‌ها)	فردگرایی و محوریت استبداد رأی	تفاوت عملی در اندیشه
پاسخ به شرایط جامعه و حل بحران	پاسخ به شرایط جامعه و بحران آفرینی	ریشه مشترک در بحران و مسائل جوامعه اسلامی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

از دیگر تفاوتهای نهضت‌های انقلابی و گروههای تکفیری در «ساختار رهبری» دانست. رهبران افراط گرا جوینده قدرت هستند. این درحالی است که رهبران نهضت‌های انقلابی به دنبال رفع مشکلات اجتماعی بوده و توجه چندانی به خود نداشته اندبلکه اصلاح امور جامعه در رأس عقاید آنان قرار دارد.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

سال ششم، شماره چهارم، زمستان ۱۳۹۵

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

منابع

اسلامی، مسعود (۱۳٦۹). *ریشه‌یابی مواضع و عملکرد کویت در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران*، تهران: نشر همراه.

آدمی، علی و مرادی، عبدالله (۱۳۹٤). «چیستی افراطگرایی در اسلام سیاسی: ریشه‌های هویتی و کنش هنجاری»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال۵، ش۳، پاییز.

آقا بخشی، علی و افشاری‌راد، مینو (۱۳۷۹)، *فرهنگ علوم سیاسی*، تهران: چاپار، جلد اول.

آقایی، سید داوود (۱۳۸۱). *ایران و سازمان‌های بین‌المللی*، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

بابی، سعید (۱۳۷۹). *هراس بنیادین اروپامداری و ظهور اسلام‌گرایی*، ترجمه‌ی غلامرضا جمشیدی‌ها و موسی عنبری، تهران: دانشگاه تهران.

بهروزلک، غلامرضا (۱۳۸٦). *جهانی شدن و اسلام سیاسی در ایران*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

حقیقت، سید صادق (۱۳۸۹). «مسئله ساختار و کارگزار در علوم اجتماعی»، *فصلنامه روش شناسی علوم انسانی*، سال شانزدهم، شماره ٦٤-٦٥، پاییز و زمستان.

عنایت، حمید (۱۳۷۲). *اندیشه‌های سیاسی در اسلام معاصر*، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی، تهران: انتشارات خوارزمی.

عنایت، حمید (۱۳۸۵). *سیری در اندیشه سیاسی عرب*، تهران: امیرکبیر.

خمینی، سید روح الله (۱۳۷۸). *صحیفه نور*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.

دهقانی فیروزآبادی، جلال (۱۳۹٤). *نظریه‌ها و فرانظریه‌ها در روابط بین‌الملل*، تهران: انتشارات مخاطب.

روا، الیویه (۱۳۷۸). *تجربه‌ی اسلام سیاسی*، تهران: مرکز انتشارات بین‌المللی صدرا.

زارعی، محمد (۱۳۹٤). «سیر تحول و تطور گروه‌های تکفیری مطالعه موردی: داعش و القاعده»، *فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام*، سال شانزدهم، شماره ۲، پیاپی ٦۲، تابستان.

دهخدا، علی‌اکبر(۱۳٤۳). *لغت‌نامه دهخدا*، تهران: دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ، ج ۱۵

فوزی، یحیی و پایاب، بهروز (۱۳۹۰). «مقایسه تطبیقی اشتراکات وافتراقات اندیشه سیاسی جنبش اسلامی اخوان المسلمین در مصر و جنبش اسلامی شیعی در ایران»، *فصلنامه شیعه شناسی*، شماره ۳٦، زمستان.

فیضی، سیروس (۱۳۹۱). «نهضت‌های انقلابی؛ منابع الهام بخش، سیاست‌ها و ابزارها»، *فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام*، زمستان، شماره ۵۲.

قاسمی، بهزاد (۱۳۹٤). «مدیریت انگیزش‌ها و پایاکردن آن‌ها، تبیین محور مباحث جلسات کارگروه»، *صورتجلسه کارگروه مطالعات اندیشه سیاسی و بیداری اسلامی شماره (۱)*، تهران، موسسه مطالعات اندیشه سازان نور.

قاسمی، بهزاد (۱۳۹٤). «تبیین روانی – اجتماعی عملکرد داعش»، *فصلنامه مطالعات عملیات روانی*، شماره ٤۳، پاییز و زمستان.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعية دراسات العالم الاسلامي
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]

کرم زادی، مسلم (۱۳۹۵). «سلفی گری جهادی - تکفیری و آینده ثبات سیاسی در منطقه خاورمیانه»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، سال ٦، شماره اول.

کریم زاده، علی (۱۳۹٤). «جنبش‌های اجتماعی و تبدیلان به نظام سیاسی»، *پژوهش راهبردی*، موسسه مطالعات اندیشه سازان نور، شماره اول.

کوهکن، علیرضا و باقری، سامیه (۱۳۹٤). «زمینه‌های شکل‌گیری گروه داعش در آسیای مرکزی»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، سال۵، ش۳، پاییز.

گیدنز، آنتونی (۱۳۸٦). *جامعه شناسی*، ترجمه حسن چاوشیان، تهران، نشر نی.

مددی، جواد (۱۳۹٤). «چشم انداز انصارالله یمن جنبش یا دولت»، *فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام*، زمستان، شماره ٦٤.

نبوی، سیدعبداالمیر؛ مرادی، فاتح؛ شیخ االسلامی، خالد (۱۳۹٤). «بررسی شاخصههای هویت روانی با تکیه بر بنیادگرایی مذهبی»، *فصلنامه پژوهشهای سیاسی جهان اسلام*، سال ۵، ش۳.

هراتی، محمد جواد (۱۳۹۱). «تفاوت نقش و جایگاه رهبری در انقلاب اسلامی ایران و جنبش بیداری اسلامی مصر»، *فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی*، شماره ۲۸.

هراتی، محمد جواد (۱۳۹۵). «تفاوت نقش و جایگاه ایدئولوژی در تحولات انقلابی ایران و مصر»، *فصلنامه پژوهشنامه انقلاب اسلامی*، شماره ۲۱.

هزاوه ای، سید مرتضی (۱۳۹۳). «شابهت‌های فکری-عملی دو جریان سیاسی خوارج نهروان و القاعده عراق»، *فصلنامه مطالعات سیاسی جهان اسلام*، شماره ۱۱.

Karame, Kari (1996). Social and Economic Resons for the Recruiting to political Islam, Internasjonal politick, No.54.p201.

Roy, oliver (1994). The Faihure of political Islam, London: I. B. Taurisp200.

Wendt, Alexander (1987). "The Agent-Structure Problem in International Relation Theory, International Organization, Vol. 17, No. 9.

به این مقاله این‌گونه استناد کنید: DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۰۶۰۴۰۷

هراتی، محمد جواد؛ قاسمی، بهزاد (۱۳۹۵)، «وجوه تمایز نهضت‌های انقلابی و گروه‌های افراطی در جهان اسلام» فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س٦، ش٤، زمستان ۹۵، صص ۱۹۲-۱۷۳.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-12]